

ban a paraszti belenyugvás, az „örök paraszti sors“ kivédhetetlensége tükröződik: ez a szegény ember sorsa, ezen nem segít senki, bölcsőtől a sírig tart a paraszti szenvedés. Benne van az is: érdekesebb meghalni, mint élni, mert akkor legalább vége lesz a földi szenvedésnek. A 3. sz. változat utolsó versszaka az egész vers legdöntőbb része, s mintha csak az „Amerikába tántorgott másfélmillió emberünk“ keserű ítéletét mondaná ki kora Magyarországá fölé:

Néköm hát nem édesanyám
Magyarország, csak mustohám.

S utána a harmadik sor, amely a bizakodás, az optimizmus hangját üti meg:

Mögváltozik majd egészen,

de ismét erőt vesz a paraszti korlátozottság, letörtség, a kétség:

Tudja isten, mikor leszén?

A panaszkodó paraszti költő unokája ma már bizonyára édesanyjának érzi a mai Magyarországot, és az „egészen való mögváltozást“, folyton gyarapodó, szebbülő életén közvetlenül érzi is. Egykori őse és korának társadalma pedig panaszos versében megőrizte számunkra a kiegyezés Magyarországának paraszti kritikáját.

IRODALOM

A népköltészet-elmélet legutóbbi főbb irodalmához l. *Marót Károly*: A népköltészet elmélete és magyar problémái, Bp. 1949. (Köny. a Népkutatás Kézikönyvéből), *Péter László*: Mi a „népkultúra“?, Szeged, 1948. (A Tiszatáj Füzetei, 27. sz.), *Klaniczay Tibor*: Régi magyar irodalom és folklór, Irodalomtörténet, 1949: 205—215. A szovjet folklorisztikára vonatkozó ismereteink részben az Elhn, 1949. évfolyamában megjelent ismertetésekből, részben *E. V. Gippius* és *V. I. Csicsserov*: „A szovjet folklorisztika harminc éve“ című összefoglaló tanulmányának (Szovjetszkaja Etnográfija, 1947. évi 4. sz. 29—51.) és *V. K. Szokolova*: „Vita a folklorisztika kérdéseiről“ c. alapvető írásának (Szovjetszkaja Etnográfija, 1948. évi 3. sz. 139—146.) gépelt fordításából származnak. *Pándi Pál* közlése „Korteszalok Tánccsics Mihály mellett“ címen jelent meg (Irodalomtörténet, 1949: 129—140.), a szóbanforgó verset pedig a 137. lapon közli. A veit idézetek a 130—131. lapról valók. A Kossuth-nóta történetéhez l. *Magyarság Néprajza*, III: 62, és *Csefkő Gyula*: A Kossuth-nóta, Nép és Nyelv, II. évf. *Lenin* a folklórról: *Klaniczay*, i. m. 215. *Kálmány Lajos* közlése: Koszorúk az Alföld vadvirágaiból, II. Arad, 1878., 134—135. ll., a 48. és 49. sz. dalok. Irodalomtörténeti antológiájában *Móricz Zsigmond* újraközölte (Magvető, 2. kiad. Bp., 1942., 306—307.). A kor gazdasági-társadalmi viszonyaira, különösen az adóterhekre vonatkozó adatokat l. *Mód Atadár*: 400 év. Szikra, 1948., 136.

MÓRICZ MIKLÓS:

DEBRECEN ÉS SÁROSPATAK A MÓRICZ ZSIGMOND ÉLETÉBEN

(Testvéri emlékezés)

Hét évvel vagyok fiatalabb nála s így mikor én Sárospatakon az első elemibe mentem, ő már a második gimnáziumba járt Debrecenben. Mikor én az első gimnáziumba kerültem, ő érettségiző Kisújszálláson. Így a gyermekévek közül csak az a harmadfélév lehet emlékek forrása, ameddig ő Debrecen után Patakon járt, ahonnan az ötödiknek a közepén menekült át az alföldi

gimnáziumba. Ahol Gyula bátyánk — dr. Pallagi Gyula — annyi emlékezésének tárgya, annyi írásának hőse volt akkor az igazgató.

A pataki évekből nekem, az akkor harmadik-negyedik elemistának az „udvar“ az emlékem. Kosztos diákokat tartottunk, hát a pataki elnevezés szerint ez volt a rangunk: „udvar“. A mi udvarunkban mindig nagy volt az élénkség; a diákok s a barátaik csak délelőtt hagyták meg a csendet; délután 2—4 között is voltak órák, de délután már eleven volt az élet. Emlékszem a birkózásokra, az ugró versengésekre, ahol „száz tú hosszát“ kellett átugrani — amihez sok méricskélés kellett egy cérnaszálon, s ami négy méternyi távolságot jelenthetett. „Zsiga“ nem volt olyan könyvmoly, hogy ezekből kivonta volna magát. De volt ott egy másik oldala is az életnek. Édesapánknak, akkor már ácsnak, volt egy öreg segédje, nagy mestere mindenféle népies számtani feladványnak. Szombat esténként, fizetés után folyt a próba. Zsiga jókedvűen vállalta a feladatokat s újonnan szerzett egyenlet-ismereteivel könnyűszerrel járt végire a titkoknak. Nagy elképedésére az öregnek, a hallgatóknak. Emlékszem édesapánknak a nagy fiával való büszkélkedésére. Egyszer sok év múlva azt mondta neki:

— Miért nem veszed a kezedbe ezt a kis országot?

De nem mindenki esett hanyatt a Zsiga tudományától. Egy inasa édesapánknak — nem tanonc bizony — azt találta mondani egy este:

— Azt a kis pálcikát mozgatni, az is munka? Forgassa az úrfi egész nap a baltát, mint én.

Zsiga meg azt mondta rá:

— Igaza van benne, nem nehéz ez a toll. De jöjjön ide, mozgassa csak öt percig a levegőben.

A fiú persze nem ötig, de kettőig se igen bírta. S nem jött rá, hogy Zsiga nem az erejét győzte le, hanem az eszét. Édesapánk meg kacagott. Ilyesmért mondták aztán később Móríz Zsigmondra, hogy „ravasz a paraszt, mihent egy arasz“.

És még egy harmadik élet is volt abban az udvarban: a Zsiga önképzőköre, meg az újságja. Már akkor is író akart lenni; attól kezdve mindig írónak készült. Gócpont volt, barátok vették körül, szavaltak, előadtak, színdarabot rendeztek és írtak. Nem „legálisan“, — a hivatalos önképzőkörben már akkor sem érezte jól magát. Az sem véletlen, hogy nem fogadta el a Corvin-láncot, mikor kínálták neki.

Nagyon érdekesnek találom, hogy debreceni éveiről sohasem beszélt nekem. Valószínűen beszélgethetett akkor, amikor ezek az évek még friss emlékei voltak, rövid pataki életének az elején. Azokra én nem emlékezhetem, mert akkor még nagyon is gyermek voltam s nem is nekem szóltak azok, hanem édes anyánknak, — másnak nem igen. De mért nem beszélt később? Édesanyánk és — ő utána — én voltam az ő első közönsége, hallgatója, — mint Midás királynak a sás. S annyival még ennél is jobbak, hogy édesanyánk sohasem mondta el senkinek, én meg csak egyetlenegyszer valakinek, akinek ez nagyon fontos volt: Jankának, az első feleségének, de még előbb, a menyasszonynak. Annak is csak azért, mert ki tudta szedni belőlem, — de valahogy az volt az érzésem, neki ez jár. De ez is később volt.

Miért nem beszélt soha Debrecenről nekem, holott ez a két esztendő olyan nagyon fontos volt neki s annyira formálta az életét, az írásait? Egyszer még házasodni is onnan akart. Az is későbbi, sokkal későbbi történet. Pihenni mindig Debrecenbe járt. Ott volt legközelebb a földhöz.

Ma azt hiszem, éppen azért nem beszélt, mert ez olyan nagyon fontos rétege maradt életének. Nyilas Misi mindig élt benne, hát nem beszélhetett róla. Nagyon határozott törvénye volt annak, hogy miről beszél, miről nem. Amin dolgozott, arról soha. Utólag se nagyon. Felolvasni — odahaza, — mindig nagyon szeretett (apai örökség és apai képesség), de azt nem, amit ő írt. Azt csak a nyilvánosságnak, kénytelenségből és előtte mindig szörnyű lámpa-

lázal s azzal a fogadalommal, hogy ez az utolsó és soha többet ilyet nem vállal. Utána pedig mindig nagy feloldódással, mert abban a pillanatban, aminő megszólalt s kedves hangja végigömlött a termen és egybefogta a hallgatókat, a lámpaláznak vége volt.

Nem beszélt arról, ami kimondásra készülöben forrt benne. Egyszer Leányfaluban — ez is sok év múlva volt —, mikor ott szomszédok voltunk, nálunk nagyon édesen belefeledkezett egy családi történetbe. S mikor befejezte, azt mondta jókedvűen:

— Na, hát ez belekerült nekem nyolcvan pengőmbé. Annyit kaptam volna érte, ha megírom a Naplónak.

Ha egyszer elmondta, ha egyszer megformálta, már nem volt többé számára varázsa. Az is ott történt, hogy elmondott, elbeszélt egy részletet az „Életem Regényjé”-ből. Azt, amikor édesapánk bántódottan, haragosan, fölényesen elmegy Istvándiba a családjáért. De egészen új változatban. A feleségem meg is kérdezte tőle:

— De hogy is volt ez a dolog? Így, vagy ahogy megírtad?

Huncutul nevetett rá:

— Így kellett volna annak lenni.

Nem beszélhetett Debrecenről, mert Debrecennel tervei voltak. Debrecen örök otthona maradt, Patak örök börtöne volt. Patakkal aztán kibékült egyszer, a harmincás években, mikor meghívták oda s amikor nagy öröme már nem a régi Patakot találta ott. De ez nem jelentette azt, mintha ezzel helyreállott volna az érzések folytonossága: az annakidején végleg megszakadt. Debrecen témája volt, Patak sérelme.

De borzasztó folytatás is lett az számára annak idején, Debrecen után.

Mi történhetett?

Zsiga a gimnáziumot Debrecenben kezdte el; amikor már semmiképpen sem lehetett tovább az elemi iskolában tartani, édesapánk befogta a két ökröt a szekérbe és elvitte a nagy fiát a kollégiumba. De mikor már a többi fiai miatt, — meg egy tüzvész miatt, amiben elégett a tügyi ház, — Patakra költözött, nem volt értelme annak, hogy Zsigmond Debrecenben maradjon. Amár a tanítása ott se került semmibe.

S így egy szeptemberre megjelent a pataki gimnáziumban a debreceni első diák; mi úgy tudtuk, Csathó Kálmánnal versenyeztek ők az első helyért és még azt is gyorsan hozzátettük, hogy „persze” Csathó Kálmánnak táblabíró volt az édesapja; hogy aztán ezt honnan vettük, sejtelmem sincs róla; de az biztos, hogy nem tőle. A bizonyítványok szerint pedig ő csak az elsőben volt jeles tanuló, a másodikban már csak jó, Csathó meg talán ötödmagával akkor is jeles.

Megérkezett és vasfalba ütközött, amin nem tudott áthatolni. Harmadfél év múlva karácsonyra — nem is az iskolai év végén — őt vagy hány szekundával hagyta ott az ősi iskolát; amint különben később egy másik lázadó bátyám, Dezső is hasonló módon; de hát az sohasem volt első eminens Debrecenben, sőt Patakon sem.

Mi történhetett itt vele? Csak az a csalódás tette, hogy ez már nem Debrecen többé, vagy talán az, hogy akkor kezdődött volna el az a harcok korszaka, amely mindent másnak mutatott neki, mint ahogy azt más látta s hogy éppen akkor kezdte volna érezni, hogy körülbelül akkor jár a helyes úton, ha másfelé megy, mint amerre küldik?

Ha ez így alakult ki benne, abban nagy része van Pataknak, mert ellensége volt az neki, a legelső perctől fogva. A kálvinista gimnáziumnak volt a legrosszabb korszaka; vaskalapja akkor volt a legkeményebb, tanárainak az átlagos életkora — ha már egyszer statisztikus vagyok — akkor volt a legmagasabb. Egy későbbi friss, megújult Patakkal, mely őt meg is hívta, ünnepelte, szerette és megbékéltette, meg is beszélte ezt. Ők is így látták. Az én első gimnáziumi éveimből, amelyeket én ott jártam, nekem is csak egy vagy

két rokonszenves fiatal tanárarc él az emlékezetemben s azokról is tudom, csalódottak voltak, mint Zsiga. És el is menekültek onnan, mint ő. A törzsökösök, akik nem vágytak onnan el, kemény tanárok voltak; feleletők, nem tanítók; rettegettek. S még egy külön nagy sérelmük is volt vele szemben, amit nem hallgattak el. Mert akkor már ő volt a harmadik Móricz-fiú a pataki kollégiumban. Mire őt édesapánk hazahozta, két fia már gimnazista volt; a második és a harmadik testvér: Pista és Dezső. S hogy ezekhez még egy harmadik is előkerül, mégpedig felülről, azoknál idősebb: ezt nem lehetett akkor elviselnie egy pataki tanárnak. A Móricz-udvarban hat fiú volt!

— Mit gondol az az ács? Az talán mind a hat fiát ide akarja járatni, gimnáziumba?

Akkor ez igen értelmes beszédnek számított — de hát Móricz, az ács, éppen ezen az egy hangon nem értett. „Hászen“ éppen azért ment Patakra, mert hat fia volt. A lánya már ott született meg, a kollégium városában; így lett kerek a hekszameter, amit a pataki diákok szerkesztettek meg a hét Móricz-testvér névsorából:

Zsigmond—Pista De—Zső Mik—lós Kari—Sándor I—duska.

— Azért tanár, hogy tanítson, örüljön neki, hogy tanítani valót adok neki, mondta mérgesen is, nevetve is, nagyon tiszteletlenül és nagyon magabizóan. Ő akarta a taníttatást, a paraszt fiú s nem édesanyánk, a pap lánya. Pataknak anyánk is örült, gyermekkorra éledt ott fel számára. Valamelyik híres, régebbi tanár — talán Szinnyey Gerzson, a szótáríró — nagyon jó barátságban volt Pallagi József nagyapánkkal, a pappal s két évre magához vette nevelőbe „Erzsit“, a József lányát, akiről az ő keze alatt derült ki, hogy a tanulás terén csodagyermek. Lányok akkor még nem végeztek, nem végezhetek gimnáziumot, de Erzsi együtt tanult a fiúkkal, csak gyorsabban, mint azok, mert neki nem is kellett tanulnia; amit egyszer hallott, az övé volt. Ez a két év alapozta meg az ő igazán humanista műveltségét — a hat fia számára. De nem sürgette a gyerekek taníttatását, inkább félt tőle. Csakhogy a Móricz fiúknak szeptemberre mindnek iskolában kellett lenniük, akármit szóltak ehhez a tanárok, és az édesanya. Mindig a fülemben van, ahogy még akkor, gyermekkoromban, előttem mondta édesapánknak:

— Nem bírjuk mi ezt, Bálint.

Bálint bírta; ezt az egyet mindig bírni kellett — a *tanárok* nem bírták. Annak a Bálintnak még az is bánata volt, mikor a lánya a hatodik gimnázium után átment az Oroszlán-utcai iparraiz iskolába; neki az valahogy már nem volt iskola.

Az az akkori Patak nemcsak igazságtalan, kegyetlen volt Zsigához. De hát az a fiú Móricz Zsigmond volt, .. csak éppen akkor még azt hitték róla, nem más, mint: Zsiga.

A fiúk, az osztálytársai hamarosan Sovány Kassziusznak nevezték, — mert sovány volt és hirtelenharagú, dühös természetű. Én magam azt tartottam róla, belül mindig is megmaradt soványnak. Az ő kövérsége nem volt szerves kövérség. Mindig sértődő maradt, de mérge hirtelen ellobbant. Nem is tudott haragudni. Sohasem hallottam sem tőle, sem róla, hogy haragosa lett volna valakinek. De akkor, azon a Patakon a haragra alkalmat adó esetek számára olyan gyorsan követhették egymást, hogy az iskolai élete akár egyetlenegy hosszú düh-roham is lehetett. De egy szűk kör szerette. Akik közel voltak hozzá, mindig is szerették. Marton János, pataki osztálytársa, ma pataki tanár, nem a későbbi írónak, hanem már ennek a pataki fiúnak a vonásaiban meglátja a kiemelkedőt, a nagyot. Az „udvar“ irgalmatlan volt a maga kritikájában és nem törődött vele, mit beszélnek a tanárok. Zsiga nem az udvarban bukott meg, hanem az iskolában. És nem is ő bukott meg, hanem az iskola.

Iskolai bizonyítványainak sora megmutatja, hogy romlott a viszony előbb lassan, majd mind sebesebben, közte és a tanárok között. S mert nem-

csak dühös volt, hanem konok is, — micsoda konokság kellett ahhoz, hogy Patak ellenére, hogy mindenkinek az ellenére mégis író legyen; és mikor egy egész ország vármegyéi kezdték az írásai miatt kiátkozni még a magyarságából is: mégis író maradjon; — a harmadik pataki évének mindjárt a karácsonyát több szekundás bizonyítvánnyal érte meg. Ekkor aztán szakított a nagyhírű iskolával, hátat fordított neki, kizárta magából és elzárta magát előle.

De szerencsére nem Patak volt a világ.

Először is édesapánk jobban ismerte a fiát, mint a tanárok és jobban a tanárokat, mint a fia. A szekundákra ő mindössze annyit mondott, hogy: ez az iskola nem ennek a fiúnak való. Éppen olyan megértője volt édesanyánk s akit vele egynek lehet venni, a testvére, Gyula bátyánk, a tanárigazgató, aki a pataki rossz véleményben akár az öccse igazolasát is meg tudta látni. Zsigával az év első harmada után iskolát váltattak, s az új iskolájában az év végére megint jeles lett, mint volt Debrecenben. S aztán az is maradt végig. De ez a sikere éppen annyira nem érdekelte, mint ahogy a pataki katasztrófa sem úgy hatott rá, ahogy azt az ottani tanárok képzeltek. A szóbeli érettségi reggelén azzal lepte meg a bátyját, hogy ő indul Pestre.

— Hogy mégy, te jó fiú?

— Gyalog.

Mert ő író lesz és az írónak nem kell érettségi.

Gyula bátyánknak minden tekintélyére szüksége volt ebben a pillanatban, hogy mégis ott tartsa. Végül is alighanem azzal győzött, hogy mint igazgató kijelentette: nem engedhet el egy jeles érettségizőt. Erre nem Zsigának van szüksége, hanem az iskolának,

De ő így tizenhat éves korától s az én kilenc éves koromtól kezdve megint csak nyári vendég lett Patakon, ahol a család egy ideig még megmaradt. Így aztán innen kezdve jó ideig megint nincsenek róla közvetlen emlékeim. Debrecenben én őt csak akkor láttam, mikor ő már ott teológus volt, vagy már az sem, hanem jogász és újságíró, én meg a harmadik vagy negyedik gimnázium végén Kisújszállásról hazafelé menet kiszálltam nála, hogy együtt menjünk tovább. Debreceni emlékeim: ott ettem életemben először szafaládét, — a Zsiga diák-ebédje, — és ott tanultam meg szobát seperni, — tőle. A hónapos szobáját bízta rám de rosszul fogtam a seprűt. Kivette a kezemből, megmutatta, hogy kell és megmagyarázta:

— Ne told, hanem húzd a seprűt; húzd magad felé. Akkor nem poroz.

Nem emlékszem rá, hogy valaha is dolgozott volna más szerszámmal, mint az írógéppel, de nem azért, mintha nem lett volna rá keze. Csak ideje nem volt hozzá. Más technikával dolgozott, mint az ácsok. S ki is dolgozott magának, — más sohasem tudta azt tőle átvenni, — egy olyan új technikát, ami csak az övé volt, olyat, ami túl volt a technikán: a Móricz Zsigmond stílusát.

De beszélgetéseire akorról nem nagyon emlékszem; igaz, akkor még mindig csak 13 vagy 14 éves voltam, nem láthatott bennem olyan hallgatót, aki előtt jó hangosan tépelődni. És mégis azt gondolom, Debrecen nem volt benne mélyebb réteg, mint Patak. Oda vonzódott, oda menekült, de harcolnia mindig Patakkal kellett. Írói egyéniségét talán éppen az jellemzi legelső sorban, hogy ez a két réteg összekeveredett benne egymással, ahogy azt a Légy Jó Mindhalálig világosan mutatja is. Hiszen ami szenvedés ebben a gyermekdrámában, ebben a költői alakban elmondott vallomásban van, az Patak. Lehet a lottó történet debreceni, — talán ottani újságíró éveinek parányi eseménye, ami csak benne vált aztán szimbólummá, — lehetnek azok az alakok, a nevek és kétségtelenül az a tanári kar, az iskolai levegő, ámbár a tanári kar alakjainak egy része, az üldözők, a vasfejúek csak pataki emlékekből állhattak össze élő alakokká, — a szenvedés azonban pataki benne. S ha a szenvedés, akkor a lényeges mondanivaló is. Nyilas Misi nem Debrecenben:

Patakon került szembe a felnőttekkel, a tanárokkal, az idegen atmoszférával, a fallal, amit hiába ostromolt aztán egész életén át. Patakon ment ő át a maga iskoláján, nem Debrecenben. A debreceni évek még az aranykor volt, a megszületés előttről való. Az emlékezésnek ebbe a keretébe Patakon került bele a kétségbeesés, az elhagyatottság, a lázadás. Nemrégiben valami olyat írt róla egy „hive“, hogy „Móricz Zsigmond sohasem ment el a végsőkig s elég józan volt abban, hogy az utolsó pont előtt megálljon.“ Ez lehetett volna igaz Debrecenben, de nem volt az Patakon. Ez a „józan ember“ ott őt szekundáig dacolt. Lázadt, ez a „józan ember“ ott ezzel kiszakította magát az iskolai közösségből és vele az emberiből, mert számára akkor az iskola volt a világ. Ami ezután következett, az már a halott türelme volt az élők iránt: engedni a felnőtteknek, hogy megmentsek a testet.

Zsigát Patak nem törte le. Lázadóvá és ítélővé tette.

S ahogy ezek az emlékezések újra kelnek bennem és elemzésbe mennek át, eszembe jut egy még régebbi időkből szóló családi történet is, aminek meg úgy kell szerepelnie ebben a Nyilas Misi történetében, mint ahogy az alapfalakba beépített kő a házban. Tügyön, — amit Ptrügynek írnak de a „tügyiek“, legalább a mi időnkben, így egyszerűsítettek le, kimondható falunévre, — ahol Patak előtt laktunk s ahol ő az elemi iskolát járta, a tanító egyszer a dézsa-hordó rúddal úgy megverte, hogy ölben kellett haza vinni. Nem tudom, nem tudhatom, miért és hogy történt ez; sohasem kérdeztem meg tőle s ő nem beszélt róla; tudtommal meg sem írta. De eltűnhetett-e benne nyomtalanul, holott a család emlékszik rá? Én nem a magam emlékéből tudom; mikor ő tízéves volt, én három; nyilvánvalóan édesanyánk mondta ezt el nekem s úgy mondta el, hogy ma is emlékszem rá. De hát egy ilyen veréshez kettő kell, — az egyik, aki okot ad rá. Nincs olyan tanító, aki csak úgy rárohanjon egy gyerekre és félig agyonverje, különösen ha annak a gyerekek az apja arról híres a faluban, hogy a baltával senki sem tud jobban bánni és akiről meg is írta az „Életem regénye“ azt az éjszakai jelenetet, mikor bezörtet az ablakon édesanyánkhöz: „Agyonütöttem Hallgató sógort“.

Milyen dac, milyen indulatok éltek ebben a „józan ember“-ben, hogy már a népiskolában ilyen módon került szembe a felnőttel, a tanítóval, — a multtal, ami előtte áll s ami elzárja a jövőtől?

A pataki összeomlás után a feloldódást a család hozta meg. És így ez a pataki lázadása volt az ára annak, hogy rájöhett légyen: van remény. Patakban csalódott, de a családban nem s így az emberekben mégsem. Apja, anyja mindig írói alakjai, írói forrásai maradtak s egyiket sem merítette ki soha. Bátyja is mindig vele volt, — az, aki magával vitte Kisújszállásra. — s hőse is volt. Filozófiája is ennek a nagybátyánknak az utolsó szavai lettek:

— Véges, véges a mindenség!

Így aztán a Légy Jónak nemcsak a drámai része csapódott le élményeiből, hanem befejezése is. A Légy Jónak nem azért nem tragikus a vége, mintha Móricz Zsigmond ki akart volna térni a tragédia elől, — mint ahogy megtette, kényszerből, az Uri Muri első színpadi változatában, — de a Légy jó nem tragédia, hanem az élet; vagyis egyszerre ez is, az is, Írójának az élete ez; önarokép. Nem Debrecennek, nem is Pataknak, nem is az iskolának, írójának a képe az, aki attól kezdve, hogy először kitette a lábát a családból, mindig harcolt, mindig szembenállott a „nagyokkal“, a tanárokkal, a vas-kalappal, a multbeli kövekkel, s akit megkergethettek, megkínsozhattak, elnyomhattak, de aki mégsem bukott el, mert otthon, mert önmagában mindig megújult. Móricz Zsigmond Debrecenben tanult meg látni, Patakon ítélni, Kisújszálláson túlélni. Túlélni a bajt.

És még az is benne van ebben a képben, hogy szenvedélyében nem volt igazságos. Különben is ő nem igazságos volt, hanem: jó. Itt Debrecennek akasztja a nyakába azt, amit Patak vétett ellene: mert Pataknak még a nevét

sem akarja többet kimondani. De mert jó, mindjárt fizet is érte: Debrecennek juttatja azt az új lelket, ami Patakon érlelődött meg benne!

Az öccsnek pedig ez a tűnődése, ami emlékekből fakad, de lényegében mégis olyan elemeknek az összekapcsolása, amelyeknek az együvé tartozásága csak jóval később nyilvánult meg előtte, annyiban jogosult, hogy a későbbi évek alatt, mikor újra egymás mellett folyt az életünk, mikor a hatodik, hetedik gimnazista voltam, majd érettségiző: mindig jobban elfogadott engem olyannak, akinek hallgatása az ő számára szükséges. Addig édesanyánk volt az egyetlen „első közönsége“. Zsigának fontos volt a közlés. Fontos volt, hogy amit gondolt, szavakba formálja meg, hogy hangosan kimondja, hogy kipróbálja a keresett hatást, hogy másról sugározzék vissza rá a kép, amit alkot. Édes anyáknak sok-sok délután, azután nekem sok sétán mondta el, ami benne forrt. Mi ketten láttuk legközelebről — a házassága előtt, — hogy érlelte magát íróvá. Élete a szakadatlan munka volt s ezt a munka oldalát nekünk mindig szabadon mutatta meg. Édesanyáknak, majd nekem is olvasott magyar verseket, újra elővette az összegyűjtött népdalokat, fejtegette a prozodiát, kereste a magyar „ösi“ formát, a dal ritmusát, a gondolalét, a kifejező, a végleges alakot. Kantot olvasott nekünk és Spencer Herbertet, akivel egy időben, fiatal korában sokat foglalkozott. De mindennel sokat foglalkozott; az egész élete szakadatlan foglalkozás volt. Benne megvolt ugyanaz az építő erő, ami Goethében: maga építette önmagát. Sohasem érdekelte más, csak az, amit meg is kellett volna írnia. Szüntelen jegyzett, de nem tudok róla, hogy a jegyzeteit használta volna, mikor dolgozott. Amit felírt, az csak arra kellett neki, hogy a kezével, az újjaival, az egész testével rögzítse az élményt, ami fontos volt számára. De nem azon a módon dolgozott, ahogy a tudós, aki céduláit rendezgeti, mielőtt témájába bele kezdene. Neki nem volt napirendje: az ő rendje a munka volt. Éjszaka kelt fel, hogy írhasson, ha úgy kellett írnia; vendégeit hagyta ott, hogy lefekhessék és várhassa az éjszakai órát, mikorra megint kiforrott benne valami, amit már csak éppen írnia kell. Nem volt számára semmiféle belső megkötöttség: ihletben írt.

Belső nem, de külső igen. Az egész külvilág, amely nem akarta őt, Osváth Ernő, aki a Nyugat számára felfedezte, az első regényét eldobatta vele. Igaz, mikor megtudta, hogy ez a „józan ember“ neki, a szerkesztőnek egy megjegyzésére az egész regényt elégette, kétségbeesett s azt mondta: „Soha életében nem fog többet ilyen szépet írni.“ De közölni nem akarta.

Az első regény, amit Zsiga meg akart írni neki, — mert akkor mindjárt regényt kért tőle, — a Rózsa Sándor volt. De ez nem kellett Osváthnak. Negyven évig hordta magában ezt az alakját, míg végre egy részét megírhatta.

S ez volt a legjobb, ez volt az egyetlen szerkesztője, aki azt akarta, hogy írjon. Kiadói mindig ott álltak közte és azok között, akiknek beszélni akart. Megint a nagyok világa! Mindig a vasfal! A Pesti Hírlap nem tette írójává: azért vette oda, mert már író volt. S aztán szó nélkül kivetette magából, mikor az első világháború után túlzás volt a Móricz Zsigmond féle népiség a „jobb köröknek.“ Miklós Andor oda gyűjtötte magához, mert akkor már nemcsak író volt, de nagy név is volt és a Móricz Zsigmond neve megérte neki azt, hogy a kedvéért eltűrjön valamit az íróból. A szerződést, amit adott neki, sohasem tartotta meg. A Móricz Zsigmond-könyveket sohasem lehetett teljes sorozatban megkapni; amíg Vadnai vezette az Athenaeumot, az ő kötetiből évente csak annyit adtak ki, ami kellett a karácsonyi könyvpiacra vagy könyvnapra. Előlegekre szorították; adósságokba kergették; Miklós Andor sohasem engedte meg, hogy az „Erdély“-ről megírják: nem trilógia az, hanem tetralógia. Nem kellett neki a záró kötet. Zsiga nem is írhatta meg soha ennek a nagy regénynek a befejező részét. S mikor végre egy kötetben kiadták: talán tíz ívet kihúztak belőle, hogy hosszú! A magyar egykötetes kiadás nem teljes, — a Zsolnay-féle német egykötetes, ami körülbelül ugyan-

akkor jelent meg Bécsben, mint ez Pesten, az. Magyarul csak a külön kötetes kiadásban lehet az egészet olvasni.

— A házasságával ér véget a harmadik kötet, mondta nekem Zsiga inkább elképedve, semmint elkeseredve. Megszokta, hogy ez az ő sorsa a „nagyok“ közt. Mikor az utolsó gyűjteményes kiadása megjelent, — nagyon szűk válogatásban, — s mikor a kiadást elkapták, a kiadó táviratokkal tiltotta le az eladást a vidéken dolgozó ügynököknél, — nemhogy tovább nyomatta volna a sorozatot. És az egyes köteteket ekkor sem egészítették ki.

A kiadónak nem volt az szíve ügye, hogy Móricz Zsigmond terjedjen. Móricz Zsigmond nagy tehertétel is volt egy kiadó számára s Az Esték nem szerettek ujjat húzni azzal a vármegyével, amelyik csendőrökkel vitette be reggel Veres Pétert, mert hírt kapott róla, hogy este Móricz Zsigmond váratlanul meglátogatta.

De ez a sok gátlás mind kívül volt, nem belül.

Belül az alkotás volt, a dac volt és az a biztonság, hogy ő jobban tudja, mint azok, akik nem akarják. Neki csak egy útja volt s irányválasztásában nem számított, hogy azok kint mit akarnak. Azokkal csak dacolt; küzdelmei önmagával voltak.

Tele volt tervvel, — úgy ment el. A tervei közt mindig élt Debrecen és ennél fogva kimondatlanul élt Patak is. A legutolsó nyarán kétszer is beszélt egy regény-gondolatáról, egy debreceni regényről, arról, amivel az egész magyar sorsot egybe akarta fogni. Nem a témáját mondta el, hanem a problémáját. Ezt az egyet újra megkérdeztem tőle egyszer, hogy mondja el megint: mégsem tudtam megjegyezni. Csak az érzésemet tudom elmondani róla s nem azt, amit ő mondott. Tudom, ez lett volna a leghatalmasabb, a leggazdagabb; ez nem a múlt lett volna, hanem a jelen. S ennél fogva a jövő is. — De hiába is maradt volna meg a terv: ki írná azt meg, amit ő nem akart többé megírni?

Ez volt az egyetlen készülő témája, amiről egészen fiatal kora óta előre beszélt nekem. Régen a dráma-terveit még hangosan kellett formálnia s ahhoz én is jó voltam első közegnek. Ezt most azért mondta volna el, mert benne volt az a lemondás, hogy erre már úgysem kerül sor?

Nem került, de nem azért, mert a külső világ nem akarta, hanem azért, mert ő fáradt bele. Nem akart élni, azért ment el. Élete vége az a nagy család volt, amit Patak személyesített meg számára legélesebben s amiből annak idején még a család megmentette. Élete végén már család sem volt, amely mellette állott volna, csak csalódásai voltak teljesek. Kiadója már egészen csak látszat-kiadója volt; már csak szerződés volt, de kiadás nem; és más kiadóra nem volt lehetősége: a magyar kultúrában nem volt kiadó a Móricz Zsigmond számára. A Kelet Népének a sikertelensége pedig azt akarta vele elhíttetni, hogy nemcsak kiadója nincs, de közönsége sincs. S nemcsak közönsége nincs: fiatal írók sincsenek. A családjától elidegenítette a fogadott lánya, aki kimeríthetetlen témaforrás, írásaiban két új réteg, a Csibe-noveilák, a zord, a már tovább nem is fokozható erejű záró akkord nyersanyaga, de aki családtagnak elviselhetetlen. A kortársai kihaltak, magában maradt. S mintha a bomlást a válása indította volna meg. Talán akkor érezte meg legelőször, hogy nem feltétlenül jó, amit mások ellenzésére csinál? A halott első feleség előtt sohasem tudta igazolni a második asszonyt. Egy kritikusa meg azt írta róla egy bemutatója után: „Törvényt kellene hozni, hogy Móricz Zsigmond ne írjon darabot.“ —

— Törvényt, az én darabjaim ellen? — mondta nekem Leányfaluban, a szép nagy kertben, abban a szép, nagy darab külön családban, amit a gyerekei kerültek s amiben a kertészkedése sehogysem sikerült.

Még az eszményeiben is csalódott. A magyar népről beszélt egyszer nekem s arról, hogy mit ér a népnek a kultúra:

— Hát a vége az lesz, hogy hiába, hogy rossz oldalon harcoltam?

A nyilas idők nagyon rossz képben mutatták ezt a népet neki.

Nem volt miért élnie, nem élt tovább.

Életében mindig került az orvosokat; alig is volt dolga közülük másokkal, mint akik elrontották a lábát, reumának nézve az izomszakadást. Nem akart orvost látni. Mikor már szélütötten feküdt s másként nem tudott tiltakozni, még mozogható fél kezével kapaszkodott az ágy szélébe, hogy ne vigyék gyógyítani.

Megmondta előre: az első világháború alatt tizenhat kilót fogyott, a másodikat nem fogja kibírni.

A második Patakot nem bírhatta ki. De nem győzték le: ő volt a csalódott, ő győzte le az embereket. Nem az ő útja volt rossz: az embereké volt az. S azért ment el, mert nem tartotta érdemesnek, hogy azért a „Patakért” megmaradjon.

KOLTAY-KASTNER JENŐ:

GIORDANO BRUNO A MAGYAR IRODALOMBAN

(Halálának negyedik százados évfordulójára.)

Hegel azt mondja Bruno filozófiájáról, hogy az „nagy kezdet”-et jelentett, mert „először fogta fel a világegyetemet a maga fejlődésében egy célra irányuló rendszerként”,¹ s Engels Frigyes azok közt dicséri, akik „az egyház szellemi diktatúráját megtörték”, akikben „az újonnan felfedezett görög filozófiából táplálkozó derűs szabadgondolkodás egyre mélyebb gyökeret vert” és akik „előkészítették a XVIII. század materializmusát”.² A Szovjet Tudományos Akadémia legfontosabb olasz műveinek újabb fordításával,³ a leningrádi egyetem filológiai intézete a Noroff Ábrahám által 1866-ban Párisban megvásárolt fontos Bruno-kéziratok kiállításával ünnepelte meg az évfordulót.⁴ Folyóiratunk azzal akar emlékének áldozni, hogy Giordano Brunonak a magyar szellemi élethez való viszonya felett tart rövid szemlélt.

Giordano Bruno,⁵ aki Nápoly melletti szülővároskájáról (sz. 1584) szerette magát „a Nolai”-nak nevezni, szabad gondolkodásmódja miatt gyorsan elhagyta a dominikánus rendet, melynek ifjúkorában tagja volt, és mint vándortudós tanított már Toulouseban (1579–81), Párisban (1581—83, 85–86), talán Oxfordban, s járt Genfben, Lyonban, Londonban (1583–85), Mainzban, Marburgban, mielőtt Wittenbergben megállapodott volna, melynek egyetemén 1586. aug. 20-tól 1588. március 8-ig tanított s — mint búcsúbeszédéből kiténik —, életének legnagyobb pedagógiai sikereit aratta. Korábbi munkái Párisban és Londonban jelentek meg. Bennük egyrészt latinul fejleszté tovább Raimundus Lullus (1234–1315) Ars Magna-jának alapjában véve Aristoteles-ellenes mnemotechnikai módszerét, másrészt olasz nyelven fordul úgy a skolasztika teológiát kiszolgáló böleselete, valamint a humanizmus homocentrikus erkölcsfilozófiája ellen, Copernicus (1473–1543) fizikájára alapítva a maga

¹ Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. Sämtliche Werke. Stuttgart. 1928. XIX. köt. 224—244. ll.

² A természet dialektikája, Budapest, Szikra, 1948. 10. l.

³ M. A. Djinnik moszkvai filozófus szerkesztésében és bevezető tanulmányával. Moszkva, 1949.

⁴ A Noroff-iratokról I. Chr. Sigwart, Kleine Schriften, Freiburg, 1881. I. köt. 295. kk. ll.; Bruno, Op. lat. conscripta III. köt. XVII—XXIX, XLIX. ll. Hirt ad a kiállításról az Italia che scrive 1950. ápr. 4-i száma, 70. l.

⁵ Legjobb életrajzát V. Spampinato írta meg (Messina, 1921.). A bevezető fejezet Bruno európai hírérlől szól de Magyarországról nem történik benne említés.